

BUGÜNE KADAR KİMSE BİLEMEDİ DE BİZ Mİ BİLDİK?

Biz, sadece eserleri günümüze intikal eden âlimlerin ne dediğini bilebiliriz. Peki ya eserleri günümüze intikal etmeyen (imha edilen) âlimlerin görüşleri ne olacak?

Geleneksel kabullere aykırı bir dinî görüş beyan ettiğimiz zaman –bu görüş Kur’an ile ne kadar mutabık olursa olsun– genellikle şu soru ile karşılaşırız: *“Bugüne kadar kimse bilemedi de ilk olarak siz mi bildiniz?”*

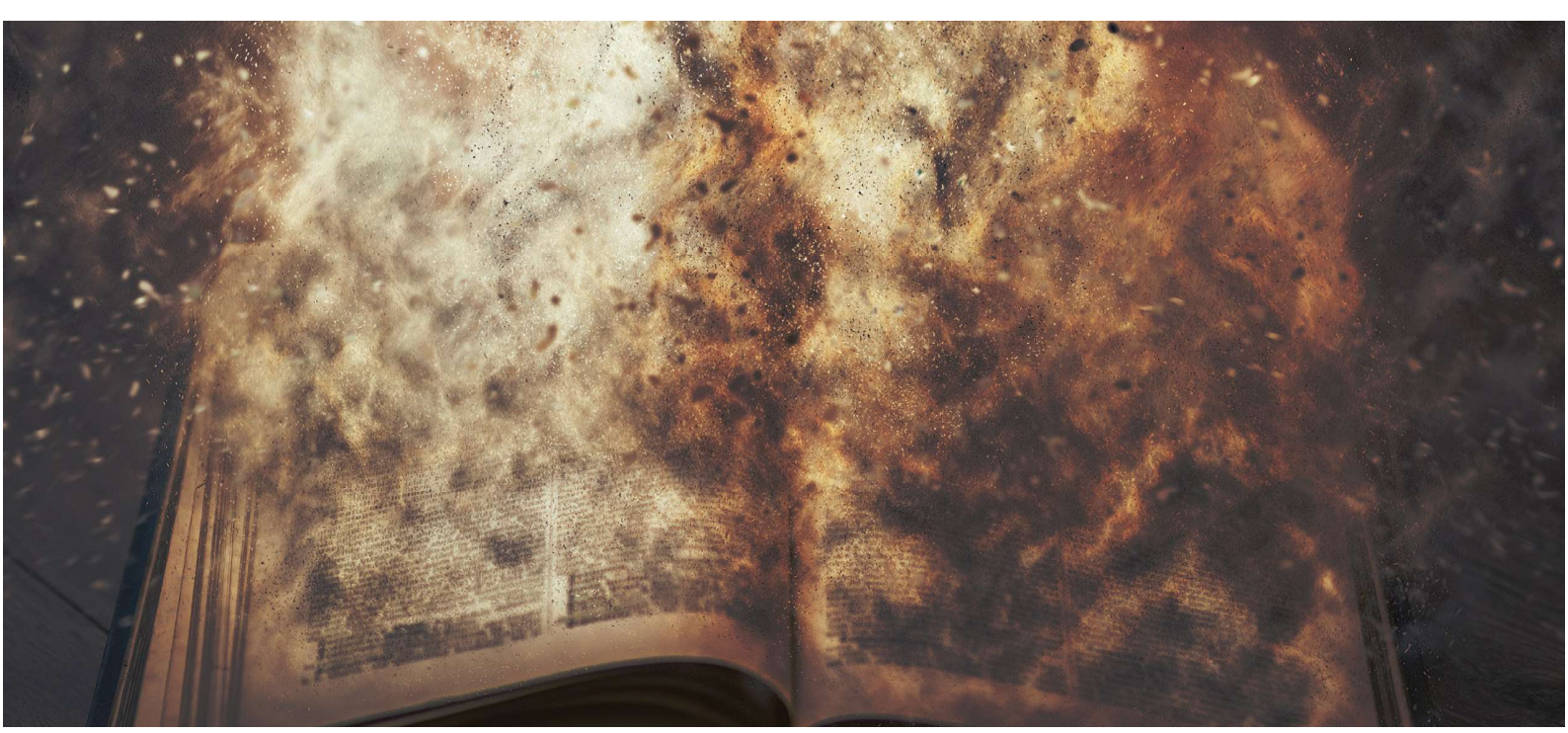
Aslında bu soru Kur’an merkezli din anlayışına sahip kimseler için de geçerlidir. Sözlü olarak sorulmasa bile zihinleri meşgul eder. Ancak bu çevreler için *“Kur’an’la mutabık olan bu görüşün daha önce görülemediği olması mümkün değildir, mutlaka önceki müminler/âlimler de bunu görmüş olmalıdır...”* önermesini içeriyor olduğundan doğru ve fitridir. Lakin aynı şeyi geleneksel çevreler için söyleyemiyoruz. Çünkü onların bu sorusu –beyan edilen bu görüş onlarca ayet ile delillendirilmiş olsa bile– *“14 asırdır gelip geçmiş milyarlarca mümin içinde bugüne kadar bu görüşü beyan eden hiç kimse olmadı, bunu ilk defa siz söylüyorsunuz, nasıl olur da bugüne kadar kimse bilemez bunu?”* şeklinde yanlış bir önerme içerir. Bu önerme yanlıştır, çünkü bizim 14 asırdır gelip geçmiş milyarlarca müminin ne dediğini bilmemiz mümkün değildir. Bunu sadece Allah bilir. Eğer *“kast edilen tüm müminler değil, bunu tabi ki bilemeyiz, ama geçmişte yaşamış tüm âlimlerin ne dediğini eserlerinden biliriz”* denirse bu da yanlıştır. Çünkü bizim 14 asırdır gelip geçmiş binlerce âlimin ne dediğini bilmemiz de mümkün değildir. Biz, sadece eserleri günümüze intikal eden âlimlerin ne dediğini bilebiliriz. Peki ya eserleri günümüze intikal etmeyen (imha edi-

len) âlimlerin görüşleri ne olacak? Dolayısıyla –geleneksel çevrelerin– bu sorusu içerdiği yanlış önerme nedeniyle yok hükmündedir.

Bu yazımızın ana konusu ilk asırlarda resmî görüşlere aykırı tüm eserlerin sistematik olarak imha edildikleri ve bundan dolayı da geçmiş âlimlerin tam olarak neleri söyleyip neleri söylemediklerini bilemeyeceğimizdir. Birazdan imha edilen bu eserlere bazı örnekler verilecek ve imha gerekçeleri de izah edilecektir. Ama biz bu ana konuya girmeden önce *“bugüne kadar kimse bilemedi de ilk kez siz mi bildiniz?”* sorusunun Kur’an ve hadis açısından da yanlış olduğunu vurgulamak istiyoruz. Şöyle ki:

Kur’an’a muhatap olan önceki nesiller ne kadar sorumlu ise biz de en az onlar kadar sorumluyuz.¹ O halde Kur’an’ı anlama konusunda en az onlar kadar bizim de şansımız var demektir. Aksi bir kabul, *‘sorumluluk var ama imkân yok’* manasına geleceği için ilahî adalete aykırıdır. Dolayısıyla önceki nesillerin daha iyi anladığı

¹ De ki: Bu Kur’an bana, sizi ve ulaştığı herkesi onunla uyarayım diye vahyolundu. (En’âm 6/19); De ki: Ey insanlar! Ben hepiniz (için gönderilmiş) Allah’ın Elçisiyim. (A’râf 7/158); Biz seni ancak âlemlere rahmet olasın diye gönderdik. (Enbiyâ 21/107); Biz seni ancak bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı olasın diye gönderdik, ama insanların çoğu bunu bilmez. (Sebe 34/28) O (Allah) ki, ümmîler içinde kendilerinden olan bir Elçi göndermiştir, o onlara ayetlerini okuyan, onları arındıran ve onlara kitap ve hikmeti öğreten bir elçi göndermiştir. Oysa onlar daha önce açık bir dalalet içinde idiler. (Allah bu Elçiyi) Henüz onlara katılmamış bulunan sonraki insanlara da (göndermiştir). Çünkü O aziz ve hakimdir. (Cuma 62/2,3)

ğı hususlar olabileceği gibi sonraki nesillerin daha iyi anladığı hususlar da olabilir. Bu, Kur'an'ı anlama konusunda gösterilen gayrete/cehde bağlıdır. Nitekim Nebimizin veda hutbesindeki '*Ashabım! Burada bulunanlar bu vasiyetimi burada bulunmayanlara ulaştırın. Olabilir ki, burada bulunan bir kimse bunları daha iyi anlayan birisine ulaştırmış olur*'² şeklindeki sözleri de bu durumu teyit eder. Zaten onun bu sözleri **De ki; Bu Kur'an bana, sizi ve ulaştığı herkesi onunla uyarayım diye vahyolundu.** (En'âm 6/19) buyruğunun teyidinden başka bir şey de değildir.

Dolayısıyla beyan edilen herhangi bir görüşe karşı-geleneksel çevrelerin- yönelttiği '*bugüne kadar kimse bilemedi de ilk olarak siz mi bildiniz?*' sorusu, içerdiği önerme nedeni ile mantiken yanlış olduğu gibi Kur'an ve hadis açısından da yanlıştır. Yok hükmündedir. Ama buna rağmen biz bu durumu (yanlışlığı) eserleri imha edilen geçmişteki âlimler üzerinden somut olarak göstermek istiyoruz. Ki vakıayı bizzat göstermiş olalım. Biz bu vesile ile tedvin dönemi olarak nitelenen ilk asırlardaki bazı siyasî-îtikadî tartışmaları nakledecek ve özellikle de Mutezilî âlimlerin/eserlerin başına gelenleri özetlemiş olacağız. Ve böylece din konusunda resmî görüşlere aykırı bulunan eserlerin sistematik olarak nasıl imha edildiklerini, bu eserlerin bize intikal etmemesi için nelerin yapıldığını ve dolayısıyla da

önceki âlimlerin söylediklerini tümüyle bilebilmemizin mümkün olmadığını somut olarak görmüş olacağız.

Bunu görmek için –örnek olması bakımından- Mu'tezilî âlimlerin ve eserlerinin başlarına gelenleri incelemek yeterli olacaktır. Zira hicri II. ve III. Asırlarda oldukça etkin olan Mu'tezile âlimleri toplamda binlerce cildi bulan kitaplar yazmış ama bunların hemen hiçbiri günümüze intikal etmemiştir. Çünkü hepsi –detayları aşağıda izah edileceği üzere- resmî görüşlere aykırı bulundukları için sistematik olarak imha edilmişlerdir.

İmha edilen bu eserlerin gerçek hacmi tam olarak bilinemese de tahmin edilebilmektedir. Örneğin aşağıdaki listede ilk 6 asra ait toplam 66 Mu'tezilî müfessir ismi yer almaktadır. Ama bunların içinden tefsiri günümüze intikal edebilen yalnızca tek bir müfessir olmuştur. Ki o da oldukça geç bir döneme yani 6. Asra ait olan Zemahşerî'dir. Diğer 65 müfessirin ve özellikle de ilk 5 asra ait 62 Mu'tezilî müfessirin günümüze intikal edebilen herhangi bir tefsiri yoktur. Çünkü imha edilmişlerdir. İlk 6 asırdaki Mu'tezilî müfessirler ve yaşadıkları asırlar şöyledir:³

Hicri II. Asırdaki Mutezilî müfessirler (toplam 5):

1. Vâsıl bin Atâ
2. el-Fazl bin İsmâ'îl er-Rakâşî
3. Amr bin Ubeyd

2 Ebû Davud, "Menasik" 77; Nesâî, "Menasik" 217; İbn Mace "Menasik" 63; Müsned-i Ahmed, 1/215, 347, 7/376.

3 Mustafa Bilgin, Tefsirde Mu'tezile Ekolü, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir-Hadis Anabilim Dalı, Bursa, 1991

4. Mûsâ bin. Seyyâr el-Usvarî

5. Ömer eş-Şimmezî

Hicri III. Asırdaki Mutezilî müfessirler (toplam 15):

1. Bişr b. El-Mu'temir

2. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf

3. Ebû Bekr el-Esamm

4. Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm

5. Ca'fer b. Mubeşşir es-Sekafî

6. Ca'fer b. Harb el-Hemdânî

7. Dırâr b. Amr el-Kâdî

8. El-Kâsım er-Ressî

9. El-Câhız

10. Ebû Ca'fer el-Murâdî

11. Yahyâ el-Hadî

12. Muhammed b. Ömer el-Bâhılî

13. Amr b. Fâid el-Esvârî

14. El-Kâsım b. Halil ed-Dimaşkî

15. Sâhib ez-Za'ferân

Hicri IV. Asırdaki Mutezilî müfessirler (toplam 25):

1. Eb Alî el-Cübbâî

2. en-Nâsıru'l-Kebîr

3. Muhammed b. Zeyd el-Vâsıfî

4. Muhammed el-Murtezâ

5. Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî

6. Ebû Hâşim el-Cübbâî

7. Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî

8. Ebu Zeyd el-Belhî

9. Ahmed en-Nâsir

10. İbnu'l-Ihsîd

11. Alî el-Kummî

12. Ebû Bekr el-Berdeî

13. Ebû Bekr en-Nakkâş

14. el-Kaffâl el-Kebir eş-Şâşî

15. Ebû Abdillâh el-Basrî "el-Cu'al"

16. Ebû Ömer İbnu'l-Hallâl

17. İbn Subr

18. Er-Rummânî

19. El-Merzübânî

20. Abbâd et-Tarkânî

21. İbn Cırv el-Mevsılî

22. Alî b. Abdilaziz el-Cürcânî

23. el-Mansûr el-Iyânî

24. Hâris el-Verrâk

25. İbn Bündâr el-Kazvînî

Hicri V. Asırdaki Mutezilî müfessirler (toplam 17):

1. el-Mehdî el-Iyânî

2. eş-Şerîf er-Radî

3. İbn Ebî Allân

4. eş-Şeyh el-Müfid

5. el-Kâdî Abdulcebbâr

6. el-Hafîb el-İskâfî

7. Ebu'l-Kâsım el-Büstî

8. Eş-Şerîf el-Murtezâ

9. Ebû Reşîd en-Neysâbü'rî

10. en-Nâsir ed-Deylemî

11. Ebû Sa'd es-Semmân

12. Ebû Müslim İbn Mehrebzûd el-İsfehânî

13. Ebû Ya'lâ el-Ca'ferî

14. Alî b. el-Hasen es-Sandalî

15. Ebû Yûsuf el-Kazvînî

16. el-Hâkim el-Cüşemî
17. Alî b. Muhammed er-Ressî

Hicri VI. Asırdaki Mutezilî müfessirler (toplam 4):

1. ez-Zemahşerî
2. Alî el-İmrânî
3. Ebu'l-Fazl el-Bakkâlî
4. Neşvân el-Hımyerî

Görüldüğü üzere ilk 6 asır içinde yer alan Mu'tezilî müfessir sayısı toplam olarak 66'dır. Ayrıca bunların haricinde i'tizâlî görüşleri benimseyen yüzlerce başka müfessirler de vardır.⁴ Bu âlimler hacmi toplamda binlerce cildi bulan kitaplar/tefsirler yazmışlardır. Ama bunların içinden 6. Asra (yani oldukça geç bir dönem) ait olan *Zemahşerî*'nin *el-Keşşaf* adlı tefsiri haricinde günümüze intikal eden hiçbir tefsir olmamıştır. Yani II, III, IV ve V. asırlarda yazılan ve toplamda binlerce cildi bulan hiçbir Mu'tezilî eser/tefsir günümüze intikal etmemiştir. Çünkü hepsi sistematik olarak imha edilmişlerdir. Peki bu neden ve nasıl böyle olmuştur? Bunun için tarihsel sürece –özellikle de Mu'tezile tarihine– kısaca bakmak gerekir.⁵

Mu'tezile'nin Teşekkülü, Yükselmesi ve Yok Edilmesi

Mu'tezile, hicrî ikinci asrın başlarında gelişen bir kelam ekolüdür. Mezhebin kurucusu 80/699 yılında Medine'de doğan Tabiîn âlimlerinden *Vasıl b. Ata*'dır (ö.131/748). Vasıl, ilk eğitimini Medine'de Hz. Ali'nin (r.a) oğlu Ebû Haşim'den almış, daha sonra Basra'ya giderek *Hasan el-Basrî*'nin derslerine katılmıştır. Mezhebin ortaya çıkışı Emevî iktidarının son yıllarına rastlamış ise de gelişmesi ve etkili bir düşünce okuluna dönüşmesi Abbasiler döneminde olmuştur.⁶

Mu'tezile, kendilerine ait tüm gayrimeşru icraatları Allah'ın irade ve takdirine bağlamayı ilke edinen, insana ait tüm fiillerin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğini, dolayısıyla idarecilere ait her icraatın da aslında Allah'ın değişmez takdirinin bir tezahürü olduğunu dikte eden yani cebir ideolojisini halka empoze eden Emevî sultanlarına karşı insanın özgürlüğünü savunan onurlu bir siyasal muhalefet hareketidir. Daha doğrusu böyle bir muhalefet zemininde gelişen kelamî bir ekoldür.⁷

Emevî sultanları ile Mu'tezilî âlimler arasındaki gerilim *Vasıl b. Ata*'dan önce başlamıştır. Nitekim bunun ilk izlerini *Vasıl*'ın hocası olan *Hasan el-Basrî* ile h.75-86 arasında halifelik yapan *Abdûlmelik bin Mervan* arasındaki mektuplaşmada da görüyoruz.⁸ Ama bu gerilim sonraki dönemlerde daha farklı bir boyut kazanarak –izah edileceği üzere– Mihne ve karşı Mihne sürecinin yaşanmasına sebep olmuştur.

Mezhep, kuruluş döneminde *Vasıl b. Ata* ve *Amr b. Ubeyd* tarafından temsil edilmiştir. Mezhebin kurucusu olan Vasıl b. Ata aynı zamanda aktif bir İslam davetçisidir. Önde gelen Tabiîn âlimlerindendir. Hitabet ve belagatıyla meşhur olan Vasıl, az konuşması, zühdü, takvası ve güçlü aklî muhakemesiyle dikkat çekmiştir. Bir taraftan kelam ilminin temel meseleleri hakkında kitaplar yazarken, diğer taraftan da İslam dışı gruplarla aktif bir şekilde mücadele etmiştir. İslam'ı tebliğ için davetçi olarak yetiştirdiği öğrencilerini, Arap yarımadası, Ermenistan, İran, Hindistan ve Afrika gibi bölgelere göndermiştir. Böylece Vâsıl'ın başlattığı hareket, ilim ve düşünce boyutunun yanı sıra, İslâmî dâveti de esas alan evrensel bir hareket olmuştur. Vâsıl, 131/748'de Abbasi ihtilalinden bir sene önce vefat etmiştir.⁹

Mu'tezile, esas itibarıyla 1) tevhid, 2) adalet, 3) va'd-

4 Bilgin, age, s.64-252

5 Mu'tezile ilgili bilgiler Hüseyin Hansu, Mehmet Azimli ve Mustafa Öztürk'ün dipnotlarda belirtilen eserlerinden derlenerek –ve genellikle de kendi ifadeleri ile– nakledilmektedir.

6 Hüseyin Hansu, İslam Düşüncesinin Öncü Okulu: Mu'tezile, Bilge Adamlar Dergisi, 2008, Sayı:19-20

7 Mustafa Öztürk, Ebu Müslim el-İsfahânî Örneği Üzerinden Kurân'ın Mu'tezilî Yorumu, Ankara Okulu yayınları, 2015, Ankara, s.10

8 Bu konuda daha detaylı bilgi için dergimizin önceki sayısında (Kitap ve Hikmet Dergisi, Süleymaniye Vakfı y, Mayıs-Haziran 2018) neşredilen 'Kader Risalesi özelinde Hasan el-Basrî'nin Sünnet Anlayışı' başlıklı makalemiz ile hemen devamında yer alan 'Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve tercümesine (terc.Taha Bayındır) bakılabilir.

9 Hansu, age, s.1

vaîd, 4) el-menzile beyne'l-menzileteyn ve 5) emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker'den oluşan beş temel prensip (usul-i hamse) üzerine inşa edilmiş bir mezheptir.¹⁰ Mu'tezilî âlimler Emevî sultanlarına karşı emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker temel prensibine dayanan muhalefetlerini fiilen de izhar etmiş ve gayri meşruluğunu cebr doktrini ile kamufle etmeye çalışan Emevî saltanatıyla iş birliğine yanaşmamışlardır.¹¹

Mu'tezile, Vasil ve Amr'dan sonra giderek kelimî bir ekol haline dönüştü. Abbasiler zamanında merkezini Basra'dan Bağdat'a kaydırınca -Bağdat hilafetin de merkezi olduğu için- dönemin en meşhur ve etkin entelektüel hareketi oldu.¹² Mezhep, Abbasîlerin ilk yüz yılında İslam dışı gruplara karşı etkili bir mücadele sergiledi. Özellikle halife Me'mun (ö.218/833) döneminde Maniheizm ve Sabiilik gibi gnostik karakterli muhtelif dini akımlara karşı İslam inancını başarılı bir şekilde savundu. Bu da mezhebin entelektüel çevrelerdeki itibarını artırdı. Hatta mezhep bu sayede Abbasî sarayında konuşlandırılan entelektüel bir hareket oldu. Siyasal otoritenin desteği gelince gelişmesi daha da hızlandı.¹³ Çünkü fütuhat döneminde yeni topraklar fethediliyor ve bu topraklarda Yahudi, Hristiyan, Seneviyye, Brahmanizm, Hinduizm, Mecusilik ve Zerdüştlük gibi din ve inançlara mensup muhtelif gayri Müslim gruplar yaşıyordu. Arap yarımadasında da pagan kültür, Maniheizm, Dehriyyun, düalizm ve deizm akımları ile birlikte zenadika/zındıklar gibi değişik inançlar ve İslam'ın bünyesinden çıkan Mücessime, Müşebbihe ve Rafiziler gibi muhtelif fırkalar bulunuyordu. Tüm bu inanç ve fırkalardan-İslam'a- gelen eleştirileri ikna edici bir şekilde ancak Mutezilî âlimler cevaplandırabiliyordu. Mu'tezile bu sayede Abbasîlerin ilk yüz yılında hem halk hem de devlet nezdinde altın çağını yaşadı. Hatta h.198-232 yıllarında devletin resmî mezhebi oldu. Ama Mu'tezilenin sonunu hazırlayan süreç de -Mihne olayları nedeniyle- bu iktidar döneminde başladı.¹⁴

Hicri II. Asırda Abbasî halifesi *Harun er-Reşid* döneminde (h.170-193) saraya nüfuz eden Mu'tezile, Me'mûn (ö.218/833), Mu'tasım (ö.227/841) ve özellikle de Vâsık (ö.232/846) döneminde altın çağını yaşadı. Hicri 198-232 yılları arasında devletin resmî mezhebi oldu. Ama bu altın çağın sonunda Mutevekkil'in 232/846 yılında tahta geçmesiyle de yok olma sürecine girdi. Çünkü önceki halifeler Mu'tezilî âlimlerin düşünce ve kanaatlerinden etkilenmiş ve halkın da bu görüşleri kabullenmesini istemişlerdir. Mu'tezilenin özellikle *Halku'l-Kur'ân* (*Kur'an'ın yaratılmışlığı*) görüşünü resmi organlar vasıtasıyla halka dikte etmeye çalışmış ve bunun için baskı kurmuşlardı. Mihne olayları olarak bilinen bu süreçte başta *Ahmed b. Hanbel* (ö.241) olmak üzere dönemin resmi düşüncesine karşı çıkan pek çok âlimi mahkûm etmiş ve hatta işkence yapmışlardı. Tüm bunlar -sonraki dönemde patlak verecek şekilde- Sünnî tepkiler oluşturdu. Nitekim h.232'de Mutevekkil tahta geçince Mihne olayları olarak bilinen bu süreci sonlandırdı. Mu'tezile'nin tamamen yok olmasına neden olacak bir süreç (karşı Mihne) başladı. Çünkü Mu'tezile'ye karşı müthiş bir Sünnî tepki oluşmuştu. Mutevekkil, bu tepkilerin de etkisi ile üç aşamalı bir program uyguladı. Önce Mihne dolayısıyla hapse atılanları serbest bıraktı. Mihne sürecinde konuşulan konuları -özellikle de kelimî tartışmaları- yasakladı. *Ashabul Hadis*'i yanında toplayarak daha önce Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşlere muhalif olacak şekilde hadis nakledilmesini emretti. Mu'tezileye karşı hadis uyduranlara maaş bağladı. Kelam konularını konuşmak, bir kelimcinin arkasında namaz kılmak ve onları dost edinmek yasaklandı. Bürokrasideki Mutezilî temsilcileri görevlerinden uzaklaştırdı. Hatta bazılarının mallarını müsadere etti. Yerine de Mutezile karşıtı düşünce sahiplerini yerleştirmeye başladı. Bu bağlamda eski Mutezilî vezir *İbn Zeyyât* (ö.233/847) işkence ile öldürüldü. Mutezilî âlimler hapislere girerken Hadisçiler ve Hanbelî düşüncedeki muhalifler serbest bırakıldılar. Özellikle -Mihneden zarar gören- *Ahmed b. Hanbel* gibi isimler ön plana çıktı. *Ehlî Sünnet Vel Cemaat* adeta *Ashabul Hadis*'in tekeline

10 Öztürk, age, s.11

11 Öztürk, age, s.11

12 Hansu, age, s.2

13 Öztürk, s.13-14

14 Hansu, age, s.2,3

geçti.¹⁵ Kelam ehline karşı eserler ortaya kondu. Kendi düşüncesinde olmayanlar tecrit ve hatta ölümle cezalandırıldı. *Kindî* (v.h.252/m.867) gibi bilginler Abbasî sarayından uzaklaştırıldı. Mütercimlerin maaşları kesildi. Yunanca'dan tercüme yapmaları yasaklandı. Hatta Mevalî kıyafeti giymeye zorlandılar. Böylece yakın bir zamana kadar Bağdat'a akın eden bilginler buradan uzaklaşmaya başladılar.¹⁶ Mu'tezilî âlimler Bağdat'tan Horasan bölgesine sürgün edildiler. O bölgedeki Büveyhî'lere sığındılar.¹⁷

Ama Mû'tezile düşüncesi sadece devlet kurumlarından kovulmakla kalmadı, halk arasındaki etkisi de yok edildi. Muhaliflerin etkisinde kalan halife yeni bir emirname ile Mû'tezilî uygulamalardan vazgeçtiğini ilan etti. Para ile Mû'tezilî fikirler karşıtı hadisler okuyan hadisçiler tuttu. Ve neticede de Mû'tezile karşıtı bir hadis edebiyatı oluştu. Mû'tezilî bilginlerin yazdıkları eserler tahrip edildi. Mû'tezile artık belini doğrultamayacak şekilde yalnızlığa itildi. Küçük düşürüldü. Devlet gücü ile sindirildi. Hanbelîler tarafından Cehmiyye sıfatı verilerek kötülendi. Halktan da iktidar dönemindeki baskıcı uygulamaları yüzünden kendisine yapılan bu uygulamalara karşı bir destek bulamadı.¹⁸

Kısaca, baskıcı politikaların uygulanmasında iktidar ile ortak hareket eden Mû'tezilî âlimler bu sürecin sonuçlarına da katlanmak zorunda kaldılar. İktidarı devralan Selefî-Sünnî yapılanma resmî kovuşturmaların faturasını Mû'tezileye çıkardı. Ve böylece Mû'tezilenin tarihteki fonksiyonu da sona erdi. Sonuçta da Mû'tezile gibi hür, akılcı, üreten ve taklit etmeyen bir fikrî hareket tarihin sayfalarına gömüldü. Dolayısıyla Mihne ve karşı Mihne süreci sadece Mû'tezilenin değil İslam düşüncesinin tarihi seyrini derinden etkileyen bir süreç oldu.¹⁹

Eş'arilik, Selçuklu veziri Nizâmu'l-Mülk tarafından Bağdat ve Nisabur'da kurulan Nizamiye medreselelerinde devletin resmi öğretisi/mezhebi olarak kabul edilince (h.455) diğer mezhepler ile birlikte Mu'tezile de tümüyle dışlandı. Eserleriyle birlikte tamamen ortadan kaldırıldı. Horasan bölgesine sığınan Mu'tezilîler buralarda yer yer faaliyetlerine devam etmiş iseler de (nitekim Kadî Abdülcebbar (ö.415) ve Zemahşerî (ö.538) buralarda yetişen geç dönem Mu'tezilî âlimlerdendir) Mu'tezile'nin etkisi Moğol istilaları ve Haçlı seferleri sonrasında tamamen kayboldu.²⁰

Mu'tezilî Âlimler ve Eserleri

Mu'tezilî âlimler dini metinleri anlama ve yorumlama faaliyetinde akıllı nassa hakem ve/veya mukaddem kılmakla temayüz etmiş, genellikle zahit, ilmî ve entelektüel açıdan son derece donanımlı, dil ve edebiyat alanında yetkin, hitabet ve muhatabı ikna kabiliyeti oldukça güçlü âlimlerdi.²¹ Hemen hepsi tartışma, düşünme, temyiz ve istinbat yeteneğine sahip olan kalamcılardı. Vâsıl, en-Nazzâm, el-Câhız gibi ünlü hatip ve edebiyatçılar, Amr b. Ubeyd, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mubeşşir gibi zahitler, bu mezhep içinde yetişmiş önemli isimlerdendir. en-Nazzâm ve Sumâme gibi sayıla içli dışlı olan bir iki istisna dışında hepsi son derece zahit, müttaki ve ibadete düşkün olan kimselerdi.²²

En önemli özelliklerinden biri de Kur'an üzerinde yoğunlaşmış olmaları idi. Bir konuda naklî delil getireceklerse bunun mutlaka Kur'an'dan olmasına özen gösterirlerdi. Nitekim dirâyet tefsir metodu ilk defa onların başvurduğu bir yöntemdi. Bu konuda gösterdikleri hassasiyet, Kur'an üzerine yazdıkları eserlerden ve cilt sayısı yüzlere ulaştığı nakledilen Kur'an tefsirlerinden anlaşılmaktadır. Hermetik felsefeye dayanan tasavvufa karşı olmalarına rağmen Kur'an'a bağlılıkları sebebiyle çoğu özel hayatında zâhid ve

15 Aslında bu durum büyük oranda bugün de devam etmektedir

16 Mehmet Azimli, İslam'ın Özgürlükçü Yorumunun (Mutezile) İktidarla İmtihani, İslami Yorum Dergisi, <http://www.islamiyorumdergisi.com/islamin-ozgurlukcu-yorumunun-mutezile-iktidarla-imtihani-doc-dr-mehmet-azimli/>

17 Hansu, age, s.3

18 Azimli, age, s.8

19 Azimli, age, s.9

20 Hansu, age, s.3

21 Öztürk, age, s.13

22 Hansu, age, s.5

müttakî idiler.²³ Ama buna rağmen Mu'tezilî âlimler hakkındaki geleneksel İslamî kaynaklarda yer alan görüşler genellikle olumsuzdur. Çünkü Mu'tezile hakkındaki kanaatler -Mu'tezilî eserler günümüze ulaşmadığı için- genellikle Mu'tezileye muhalif müelliflerin eserlerindeki malumatlara dayanır.²⁴

Oysa Mu'tezilî alimler, *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* ilkesine verdikleri önemin bir sonucu olarak kuruluş döneminden itibaren birçok eser kaleme almışlardır. Ancak -Ebû'l-Kâsım el-Belhî, İbnü'n-Nedîm, Kâdî Abdülcebbâr, Hâkim el-Cüşemî ve İbnü'l-Murtazâ gibi müelliflerin verdikleri bilgilere göre- hacmi binlerce cilde ulaşan bu eserlerin büyük bir bölümü ne yazık ki günümüze ulaşamadılar.²⁵ Çünkü imha edildiler.

Mu'tezilî âlimler, tefsir sahasında da yüzlerce eserler vermiş fakat bu eserlerin çok büyük bir kısmı, -mezhep taassubu, Moğol istilası, yangın vb nedenlerden dolayı- maalesef günümüze intikal edememiştir. Tefsir ilminde meşhur olan ilk Mu'tezile âlimi mezhebin Basra ekolüne mensup bulunan *Ebu Bekir Abdurrahman bin Keysan el-Esamm*'dir (ö.200/816). Klasik kaynaklarda, *Esamm*'ın *Tefsiru'l-Kur'an* ismiyle maruf olan ve Mu'tezile tefsirlerinin en önemlisi sayılan bir eser yazdığı bildirilmiş olup İbni Hacer (ö.852/1449) ve Dâvudî (ö.945/1539) gibi bazı müellifler bu eserden söz ederken **“çok güzel (acib) bir tefsir”** vb takdir ifadeleri kullanmışlardır.²⁶ *İbnü'n-Nedîm*, *Esamm*'ın tefsir, fıkıh, kelâm, mezhepler tarihi ve dinler tarihine dair 27 eserini kaydeder. Ama ne yazık ki bunların hiçbiri günümüze intikal edememiştir.²⁷

Sünnî mezhep tarihçilerinin Mu'tezile hakkındaki tutumları dikkate alındığında, söz konusu bu Mu'tezilî eserlerin kaybolmasındaki temel faktörün mezhep taassubu olduğu rahatlıkla görülebilir. Bunun yanın-

da Bağdat'ın Moğollar tarafından istila edilmesi, savaşlar, yangınlar ve doğal afetler gibi muhtelif ilave faktörler de sayılabilir. Ama Mu'tezile kültür mirasının heder edilmesinde rol oynayan başat faktör mezhep taassubudur. Nitekim Mu'tezilî eserler hem fiilen imha edilmiş hem de Mu'tezile muhalifleri tarafından zemmedilmişlerdir. Kelam ilmi Mu'tezile muhalifleri tarafından yazılan kitaplarda zemmedilerek bu ilim dalıyla ilgili kitapların okunmasının haram olduğu fetvaları verilmiştir.²⁸

Mu'tezilî âlimlerin Kur'an üzerindeki çalışmaları da dikkat çekicidir. Pek çoğu ya bir Kur'an tefsiri ya da Kur'an ilimleriyle ilgili bir kitap yazmıştır. *el-Malati*, Mutezilî âlimlerin yeryüzünü kitaplarla doldurduğunu, mesela *Ebû Alî el-Cubbâî*'nin yüz ciltlik emsalsiz bir tefsir kitabı yazdığını, mezhep mensuplarının her belde ve şehre hatta köylere bile yayıldıklarını belirtmiştir.²⁹

Mezhebin ana çizgisini devam ettiren Basra okulundan sadece Mu'tezile'nin değil, İslam düşüncesinin önemli simaları yetişmiştir. Bu okulun önde gelen isimlerinden olan *Ebû'l-Huzeyl el-Allâf* (ö.235/849) 'Kelam ilminin üstadı ve babası' olarak kabul edilmektedir. *Ebû'l-Huzeyl*'in, çoğu İslam'a karşı olanlara reddiye niteliğinde 1200 kitap yazdığı ve özellikle Mecusîlerle yaptığı tartışmalardan dolayı 3000'den fazla kişinin Müslüman olmasına vesile olduğu nakledilmektedir.³⁰

Ebû'l-Huzeyl'in öğrencisi olan *Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm* (ö.221/836), Mu'tezilenin en önemli düşünürü olarak kabul edilir. *en-Nazzâm*'ın, Kur'an, Tevrat, İncil ve Zebur'u ezberlediği, tefsir, hadis ve edebiyatta söz sahibi olduğu, keza felsefeyi, Aristo'nun kitabını aslından okuyarak tenkid edecek kadar bildiği rivayet edilir. *en-Nazzâm* ekolünde yetişmiş ünlü bir kelimci ve edebiyatçı olan *el-Câhîz* (ö.255/869), sadece Mu'tezilenin değil, Arap edebiyatının da en büyük nesir ustalarından biri olup, Basra'da doğmuş ve yine orada vefat etmiştir. *Ebû'l-Hu-*

23 İlyas Çelebi, *Mu'tezile*, DİA, 2006, c.31, s.391-401

24 Öztürk, age, s.15-16

25 Çelebi, *Mu'tezile*, DİA, 2006, c.31, s.391-401

26 Öztürk, age, s.25

27 Yusuf Şevki Yavuz, *Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt 11, s.311-355

28 Öztürk, age, s.16

29 el-Malati, *et-Tenbîh*, s. 31-32 (nkl, Hansu, age, s.5)

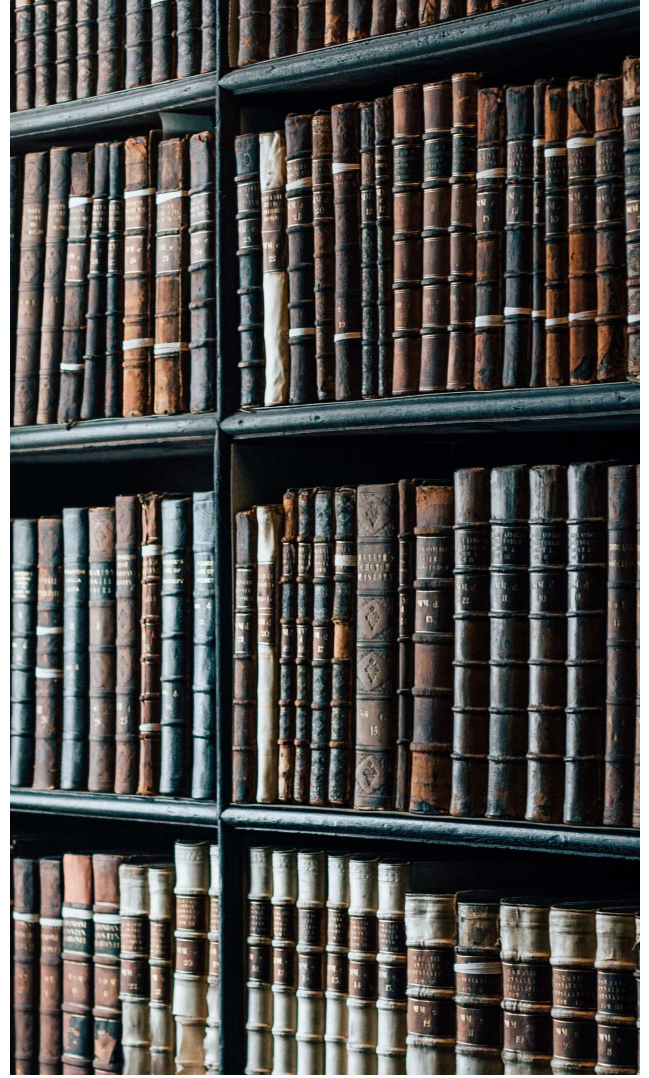
30 Kâdî Abdülcabbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 254-255 (nkl, Hansu, age, s.2)

zeyl'den sonra, ittifakla Mu'tezilenin en büyük âlimi sayılan *Ebû Alî el-Cubbâî*'nin (ö.303/915) yazdığı eserlerin 150.000 sayfa tuttuğu rivayet edilir.³¹

Mu'tezilî âlimler tarafından yazılan ve hacmi binlerce cilde ulaşan bu eserlere ne yazık ki bugün sahip değiliz. Çünkü mezhep taassubu nedeniyle sistematik olarak imha edildiler. İmha edilen bu eserlerin ne kadar muazzam bir hacme sahip olduğunu görmek ve durumun vehâmetini anlamak için bu eserlerin listelendiği tarih kitaplarına ve özellikle de İbnün-Nedim'in el-Fihrist'i-ne bir göz atmak yeterince fikir vermektedir.³²

Bu fihristlerde listelenen ve sayıları yüzleri (toplamda binlerce cildi) bulan kitaplar bugün elimizde bulunmadığı için Mu'tezile hakkındaki bilgiler genellikle ya Mu'tezile muhaliflerince yazılan kitaplara ya da Mu'tezilenin görüşlerine atıf yapılan ikincil kaynaklara dayanır. Dolayısıyla Mu'tezile hakkında yazılanları çoğunlukla Mu'tezile muhalifleri belirlemiş olur. Ama Mu'tezileye husumetle bakmayan isimler de Mutezile hakkında bir çalışma yapmak istedikleri zaman ikincil kaynaklara müracaat etmek zorunda kalırlar. Çünkü başka çareleri yoktur. Mesela tefsir alanında '*Ebu Müslim el-İsfahânî Örneği Üzerinden Kurân'ın Mu'tezilî Yorumu*' başlıklı bir doçentlik tezi hazırlayan Mustafa Öztürk, bu çalışmasını, İsfahani'nin tefsiri üzerinden değil *Fahrettin Razi*'nin tefsiri üzerinden (*Razi*'nin İsfahani'den yaptığı nakilleri derlemek suretiyle) yapmıştır.³³ Çünkü *Ebu Muslim el-İsfahani'nin* (ö.322) *Câmi'u't-te'vîl li-muhkemî't-tenzîl* (*Şerhu't-te'vîl*) isimli 14 ciltlik bir tefsiri vardır ama bu tefsir de –tıpkı diğerleri gibi– günümüze intikal edememiştir. Çünkü imha edilmiştir.³⁴

Mutezilî âlimler, nübüvvet ve nübüvve yöneltilen eleştiriler konusunda da çok hassas davranmış ve bu alanda da birçok eser yazmışlardır.³⁵ Nitekim nübüv-

vetin savunması bağlamında çok önemli bir yere sahip olan *mütevâtir haber* kavramını Mu'tezilî âlimler geliştirmişlerdir. Mefhum olarak hicri II. asrın başlarından itibaren var olan bu kavramı ilk olarak Mu'tezile'nin kurucusu Vasıl b. Ata dile getirmiştir.³⁶ Yani Hadis, Fıkıh ve Kelam ilmi ile uğraşanların çok sık kullandıkları ve özellikle Ehli Hadis'in sıkıştığı zaman dilinden düşürmediği *mütevâtir haber* kavramı aslında –sapık ilan ettikleri– Mu'tezilî bir kavramdır. Çünkü ilk olarak Mu'tezilî kelamcılar tarafından kullanılmış/geliştirilmiştir.

31 Kâdî, age, s. 291 (nkl. Hansu, age, s.2)

32 Muhammed b. İshak en-Nedîm, el-Fihrist, Çıra yayınları, İstanbul, 2017 s. 433-477

33 Öztürk, age, s.7-8

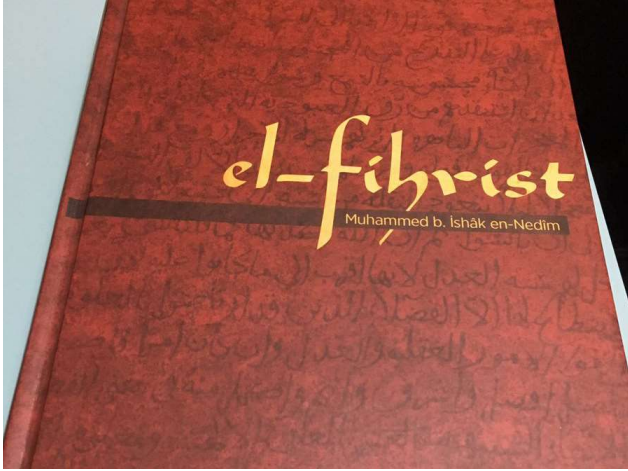
34 Öztürk, age, s.7-8

35 Hansu, age, s.4

36 Hüseyin Hansu, Mütevâtir Haber, 2008, s.71-76

Mû'tezilenin Özgünlüğü

Tefsir alanında çalışanların tahlillerine göre İslam tefsir literatürü, özellikle de Sünnî tefsirler, Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinde kendi anladıklarından ziyade geçmiştekilerin ne anladıklarını -çoğu kez yorumsuz bir şekilde- aktarmaya çalışmışlardır. "Selefin sözünün üstüne söz söylenmez" mottosuyla özetlenebilecek olan bu anlayış, tarihsel süreçte, Kur'an'ı tefsir ederken daha önce söylenenlere muhalif bir şey söylemenin neredeyse tahrif olarak algılanmasına sebep olmuş ve bundan dolayı da -özellikle Sünnî gelenekte- büyük ölçüde birbirinin tekrarı niteliğinde yüzlerce tefsirin yazılmasına sebep olmuştur.³⁷ Yani geçmişten günümüze intikal eden yüzlerce Sünnî tefsir, aslında, birbirinin tekrarı niteliğinde olan tek bir tefsir gibidir.

Buna karşı bize intikal eden tek Mu'tezilî tefsir olan *el-Keşşaf*'ın oldukça özgün bir tefsir olduğu muhalifleri tarafından bile itiraf edilir. *Zemahşerî*'nin *el-Keşşaf* adlı bu eseri yazıldığı günden itibaren hemen hemen bütün müfessirlerin ilgisini çekmiştir. Özellikle de ayetlerin dil ve belagat ilkeleri dikkate alınarak yorumlanması, mecazî anlam içeren pek çok Kur'anî terim ve deyim mükemmel denebilecek bir şekilde izah edilmesi, Kur'an'ın i'caz yönlerini, özellikle edebî üstünlüğünü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya

koyması gibi özellikleri nedeniyle çok geniş ölçekli bir hûsn-i kabule mazhar olmuş ve bunlardan dolayı da pek çok Sünnî müfessir tarafından kendisine sık sık atıflarda bulunulmuştur.³⁸ *Keşşaf*'ın özgünlüğüne dair en çarpıcı göstergelerden biri de -koyu bir Mu'tezile muhalifi olan- İbnî Teymiyye'nin (ö.728/1327) *Keşşaf* hakkında söylediği "Bu, mükemmel fesahatinden dolayı pek çok bidatin hak ve hakikat kisvesinde takdim edildiği bir tefsirdir"³⁹ şeklindeki sözleridir.⁴⁰

Bazı yazarlara göre Kur'an araştırmacıları için bigâne kalınması kesinlikle mümkün olmayan böyle özgün bir eserin/tefsirin niçin Sünnî bir âlimden değil de Mu'tezilî düşünceye sahip bir müfessirden çıktığı sorusu son derece manidardır.⁴¹ Ama bize göre üzerinde durulması gereken asıl konu şudur: Oldukça geç döneme (6. Asra) ait bir Mu'tezilî eser/tefsir bu kadar özgün ise (ve günümüze intikal eden tefsirler içinde bu özgünlükte başka bir eser de yok ise), bu ekolün öncüleri tarafından hicri II., III., IV. ve V. Asırlarda yazılan eserler/tefsirler acaba ne kadar özgün idiler? Ve bunlar imha edildiği için acaba bizler neleri kaybettik?

Bize göre -ne kadar özgün olursa olsun- hiçbir beşerî eser Kur'an'ın anlaşılması için olmazsa olmaz değildir. Ama bu eserlerin imha edilerek yalnızca resmî görüşleri yansıtan eserlerin intikaline izin verilmesi ilk asırlarda üretilen İslamî literatürün tümünü görmemizi engellemiştir. Ve içinde Kur'an'a muhalif yorumların da bulunduğu homojen (tek tip) bir literatürün oluşmasına sebep olmuştur. Daha da önemlisi bize intikal eden bu resmî ve kısıtlı literatürün "İslam" zannedilmesine yol açmıştır. Bundan dolayı da bu literatürde yer alan Kur'an'a aykırı bilgiler sorgulanamamıştır. Çünkü bunları sorgulayanlar, "bugüne kadar kimse bilemedi de ilk olarak siz mi bildiniz?" sorusu ile karşılaşmış ve hatta İslam'ı tahrif etmekle itham edilmişlerdir.

38 Öztürk, age, s.26

39 İbnî Teymiyye, Mukaddimetü'l-Tefsir, XIII, 358-359 (nkl, Öztürk, age, s.82)

40 Öztürk, age, s.82

41 Öztürk, age, s.82

37 Öztürk, age, s.80

Oysa bu görüşlere itiraz eden ve Kur'anî hakikatleri dile getiren yüzlerce/binlerce âlim önceki dönemlerde de daima var olmuştur. Bunun aksi düşünülemez. Ama resmî/hakim görüşe aykırı eserler imha edildiği için bunlar bizim tarafımızdan görülememiştir. Dolayısıyla birçok Kur'anî hakikat önceki âlimler tarafından görülemedi algısı oluşturmuştur. Oysa önceki âlimler de bu hakikatleri görmüş ve eserlerine aktarmışlardı. Ama biz onların bu eserlerini görememiştik.

Sonuç ve Değerlendirme

Bizim bu yazıdaki amacımız Mu'tezile güzelleme yapmak değildir. Tarihte yaşananları ve özellikle de hacmi toplamda binlerce cildi bulan resmî görüşe aykırı yüzlerce kitabın sistematik olarak imha edildiğini Mu'tezile örneği üzerinden izah etmektir. Zira netice itibari ile Mu'tezile de bir mezheptir. Yani yanlışları ve doğruları olan beşerî bir ekoldür. Ne var ki oldukça özgün bir ekoldür. En önemlisi de öncü isimlerinin Kur'an'a hâkim oldukları ve ilk asırlarda hem Müslüman halk hem de iktidar çevrelerinde muteber kabul edildikleri görülmektedir. Ama siyasi dengeler değişince -Müslümanlar arasında en muteber olan bu mezhep- bir anda sapık damgası yemiş ve âlimleri sürgün, eserleri de imha edilmiştir. İslam mezhepler tarihinde çok önemli bir yere tekabül eden bu mezhep süreç içerisinde yok olmuştur. Tabir caizse zincirin ilk halkaları koparılmıştır.

Dolayısıyla -içeriği doğru veya yanlış, ne olursa olsun- Mu'tezilî âlimlerin imha edilen bu eserleri bulunmadığı müddetçe (ki bunun artık mümkün olmadığı açıktır) *'biz, geçmişteki tüm âlimlerin ne dediğini biliyoruz'* manasına gelen her söylem boş bir kelim olmaktan başka bir anlam ifade etmez. Kaldı ki biz bu imha sürecinin sadece Mu'tezilî eserlere ait olduğunu da düşünmüyoruz. Çünkü günümüze intikal eden ve hâkim/resmî görüşleri nakleden eserler birbirinin tekrarı niteliğinde olan eserlerdir. Ve hatta içindeki yanlışlar (Nebi-Resul örneğinde olduğu gibi Kur'an'a aykırı hususlar) bile tekrar edilmektedir. Bu ise imha edilen eserlerin sadece Mu'tezile'ye ait olmadığını, resmî görüşe aykırı tüm eserlerin sistematik olarak imha edildiğini göstermektedir. Çünkü -bize intikal eden eserler bakı-

mından- yanlışta ittifak başka türlü mümkün değildir. Zaten o döneme ait eserleri listeleyen fihristler de bu durumu teyit etmektedir.

Biz *'imha edilen bu eserlerin ihtiva ettiği tüm bilgiler doğru idi'* iddiasında değiliz. Beşerî bir ürün olduklarına göre elbette ki yanlışları da vardı. Ama bugün için artık bunları tetkik etme şansı ne bizim için ne de bir başkası için mümkün değildir. Dolayısıyla hiç kimse geçmişteki âlimlerin söylediklerine tam olarak vakıf olamaz. İfade etmek istediğimiz budur.

Ne var ki, imha edilen bu eserler, eğer *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi* gibi bir muhtevaya sahip idiler ise (ki bu risale Allah'ın bir lütfu olarak imha edilememiş ve bize kadar intikal etmiştir),⁴² bu, bunların içinde Kur'an'a mutabık çok sayıda eserin varlığına delalet eder. Biz bunun kuvvetle muhtemel olduğunu düşünüyoruz. Çünkü işaretler onu göstermektedir. Ama buna rağmen biz de, bunun aksini iddia edenler de bu hususu kesin olarak ifade edemeyiz. Çünkü geçmişteki bu eserlerin içeriğine -imha edildikleri için- Allah'tan başka hiç kimse vakıf olamaz. O halde *'bugüne kadar kimse bilemedi ama biz bildik'* ifadesi ne kadar yanlış ve mesnetsiz ise *'bundan önce hiç kimse bilemedi de ilk kez siz mi bildiniz?'* sorusu da -içerdiği yanlış önerme nedeniyle- bir o kadar yanlış ve mesnetsizdir.

Ayrıca, daha önceki âlimlerin söylediklerini tümüyle bilmemiz mümkün olmadığı gibi bunun şart olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü bizim hakemimiz her halükarda Kur'an olmalıdır.⁴³ Ne var ki -eserleri bize intikal etsin veya etmesin- Kur'anî hakikatleri dile getiren âlimler elbette ki geçmişte de var olmuştur. Bunun aksini iddia etmek, Kur'an'ın belli dönemlerde anlaşılabilirdiği ama bazı dönemlerde anlaşılamadığı manasına geleceği için kabul edilemez. Çünkü Kur'an, hangi dönemde yaşıyor olursa olsun, aklını kullanan ve düşünen herkes tarafından anlaşılacak bir kitaptır.⁴⁴ Ve her dönemde de böyle âlimler az veya çok daima var olmuştur.

42 Zeki Bayraktar, Hasan el-Basrî'nin Sünnet Anlayışı, Kitap ve Hikmet Dergisi, Mayıs-Haziran 2018 sayısı, s.42-49

43 En'âm, 6/114

44 Yûsuf 12/2, Zümer 39/27,28, Zuhrûf 43/3